

Ο ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ*

Ν. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Στό τέλος της δεκαετίας του 1950 υπήρχε ένα εβδομαδιαίο πρόγραμμα στην αμερικανική τηλεόραση που το χρηματοδοτούσε η μεγάλη πολυεθνική εταιρία General Electric. Ο εισηγητής του προγράμματος αυτού ήταν ο ηθοποιός Ronald Reagan. Προτού αρχίσει η κανονική προβολή του προγράμματος, ο Ronald Reagan εμφανιζόταν στην οθόνη έλεγε λίγα λόγια για το πρόγραμμα της ημέρας, συνέχιζε αναφέροντας τα χρήσιμα πράγματα που πρόσφερε η General Electric και έκλεινε τη σύντομη εισαγωγή του λέγοντας πάντοτε: «η πρόοδος είναι το πιο σπουδαίο μας προϊόν». Δεν ήταν σαφές τι εννοούσε το «μας». Βέβαια αναφερόταν στην General Electric. Αλλά αυτή τη φράση την πρόφερε τόσο καθαρά και την επαναλάμβανε τόσες πολλές φορές που σου έδινε την εντύπωση ότι το «μας» είχε να κάνει με την αμερικανική κοινωνία γενικά και ίσως με ολόκληρο τον κόσμο. Η εντύπωσή μου ήταν ότι οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, οι τηλεθεατές πίστευαν το ίδιο. Ήταν εξίσου βέβαιο ότι οι διαφημιστικοί σύμβουλοι της General Electric δεν θα επέτρεπαν στον Reagan να επαναλαμβάνει αυτή τη φράση, εάν δεν είχε ευμενή ανταπόκριση στο κοινό. Αυτό που είχε ανταπόκριση στο κοινό ήταν πως η πρόοδος ήταν κάτι το εξαιρετικά σπουδαίο. Ποιά πρόοδος όμως; Τι είδους πρόοδος; Εφόσον η πρόοδος αναφερόταν στις δραστηριότητες της μεγάλης εταιρίας που κατασκευάζει ψυγεία, φωτιστικά, ηλεκτρικές μηχανές, υπολογιστές κλπ., η λέξη «πρόοδος» είχε να κάνει με την τεχνολογική πρόοδο. Πρόοδος για την General Electric, για τον κ. Reagan και για το ευρύ κοινό πήγαινε να πει τεχνολογική πρόοδος.

Αλλά δεν ήταν μόνο η General Electric, ο κ. Reagan και το αμερικανικό κοινό που πίστευε και πιστεύει ότι με την τεχνολογία ο άνθρωπος θα προοδέψει, η ζωή του θα καλυτερέψει, θα έχει διευκολύνσεις και θα λυθούν όλα τα προβλήματα. Ο δυτικός κόσμος του εικοστού αιώνα έχει πεισθεί από προγράμματα, σαν αυτό της General Electric, ότι η τεχνολογία είναι η πανάκεια της ανθρωπότητας. Το ευρύ κοινό, πολλοί διανοούμενοι και πανεπιστημιακοί ακόμη άνθρωποι θαύμαζαν και θαυμάζουν τις καταπληκτικές εφαρμογές των επιστημονικών εφευρέσεων και θεωρούν την τεχνολογία ως το μέσο δια του οποίου ο άνθρωπος θα απαλλαγεί από τις απορίες που θέτει ο φυσικός κόσμος, θα υπερβάλλει τις δυσχέρειες που ορθώνει μπροστά του και τελικά θα κυριαρχήσει πάνω σ' αυτόν. Το ιδανικό της απεριόριστης προόδου στο δυτικό κόσμο είναι τέτοιο που μπορούμε να πούμε ότι η τεχνολογία είναι η ιδεολογία του δυτικού πολιτισμού. Η έννοια της ιδεολογίας δεν πρέπει να αναφέρεται πια σε μια σειρά πολιτικών ιδεών, ούτε πρέπει να θεωρούμε την τεχνολογία μόνο σαν κάτι που προσφέρει τα τεχνικά μέσα για να πραγματοποιθούν οι σκοποί μιας οποιασδήποτε πολιτικής ιδεολογίας. Η τεχνολογία, όπως θα δούμε, είναι ο τρόπος που ο άνθρωπος του δυτικού κόσμου νοεί την πραγματικότητα. Αυτή η αντίληψη και η ερμηνεία της πραγματικότητας έχει ήδη επιφέρει τροποποιήσεις και μεταλλαγές σε όλους τους τομείς της ζωής. Και ως προς αυτό η τεχνολογία δεν είναι παρά ιδεολογία¹. Εξάλλου ότι η τεχνολογία είναι ένας τύπος ιδεολογίας διαπι-

στώνεται από το γεγονός ότι η τάση του ανθρώπου να κυριαρχήσει πάνω στη φύση είναι ένας σκοπός που δεν χρειάζεται να δικαιολογηθεί.

Τα τελευταία χρόνια πολλά γεγονότα που συνδέονται διαλεκτικά με τα επιτεύγματα της τεχνολογίας έχουν κάνει μερικούς από εμάς να διερωτηθούμε μήπως η τεχνολογία δεν είναι πράγματι το αποκορύφωμα και η τελική πραγμάτωση του ανθρώπινου νου, όπως την αποκάλεσαν ορισμένοι διανοούμενοι. Η ψυχολογική κατάσταση των ανθρώπων, που έχουν να κάνουν με τις σημερινές τεχνολογικές εταιρίες, η φυσιολογική κατάσταση του σύγχρονου ανθρώπινου οργανισμού, γενικά τα πανέξυπνα μέσα που εξυπηρετούν ανόητους ίσως σκοπούς, η ρύπανση, τα τεχνολογικά όπλα και τα παρόμοια μας αναγκάζουν να παραδεχθούμε ότι ίσως δεν έχουμε καταλάβει την τεχνολογία στο βάθος της και στην ουσία της. Η παραδοχή αυτή μας υποχρεώνει να στραφούμε προς την τεχνολογία, και να θέσουμε το πρόβλημά μας σοβαρά και υπεύθυνα. Δηλαδή χρειάζεται να αποφύγουμε τους διαφημιστές της, τους προπαγανδιστές της, τη διαποτισμένη από το πνεύμα της κοινή γνώμη, χρειάζεται ίσως να μη λάβουμε υπ' όψη τη μεγάλη πλειοψηφία των διανοουμένων και των πανεπιστημιακών ανθρώπων, γιατί οι περισσότεροι από αυτούς είναι ίσως ή θύματα ή όργανα των ισχυρών της τεχνολογίας. Η άποψη αυτή μας οδηγεί στην σκέψη του Μάρτιν Χάιντεγγερ, ο οποίος από το 1938 μέχρι τον θάνατό του (1976) δεν έπαυε να ασχολείται ουσιαστικά και αμερόληπτα με το ζήτημα της τεχνικής και που, όπως είναι γνωστό, έκανε το 1949 την περίφημη διάλεξή του για την τεχνική «Die Frage nach der Technik»², προσπαθώντας να διαφωτίσει το πρόβλημα της τεχνολογίας.

Ο Χάιντεγγερ βέβαια αφιέρωσε ολόκληρη την φιλοσοφική του δραστηριότητα διερευνώντας το νόημα του *Είναι*. Είναι επίσης γνωστό ότι σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ η φιλοσοφία έχει λησμονήσει το *Είναι*. Αυτή η λησμοσύνη χαρακτηρίζει την φιλοσοφία από της εποχής του Πλάτωνα μέχρι και του Νίτσε. Μάλιστα αυτή η λήθη του *Είναι* μας έχει οδηγήσει στη σημερινή εποχή, την οποία ο Χάιντεγγερ ονομάζει εποχή της τεχνολογίας.

Αυτό που αποκαλούμε «φιλοσοφία» είναι κυρίως η ασχολία με τα όντα, είναι κυρίως η διερεύνηση της ουσίας τους. Αλλά υπάρχει μια τεράστια διαφορά ανάμεσα στα όντα και στο *Είναι*. Από τη μια μεριά έχουμε τα όντα (κάθε λογής αντικείμενα ή γεγονότα)· από την άλλη έχουμε το ίδιο το *Είναι*. Το *Είναι* κάνει τα όντα νοητά ή προσιτά στον άνθρωπο. Κατά τον Χάιντεγγερ ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που έχει μια κάποια νόηση του *Είναι* των όντων.

Αυτό ακριβώς συνιστά την ουσία του. Γι' αυτόν το λόγο ο Χάιντεγγερ αναφέρεται στην ουσία του ανθρώπου ως *Dasein*, δηλαδή το ενθάδε του *Είναι*³. Ο άνθρωπος, όχι σαν βιολογικό ον αλλά στην ουσία του, αποτελεί τον τόπο ή το πλαίσιο⁴ μέσα στο οποίο συμβαίνει το *Είναι*, ο χώρος όπου τα όντα φανερώνονται⁵. Το *Είναι* αποτελεί το φως, το οποίο, διαμέσου του ανθρώπου, φωτίζει τον κόσμο των όντων, ώστε ο κόσμος αυτός να φανερώνεται. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι το *Είναι* δεν αποτελεί όργανο του ανθρώπου ούτε είναι κάτι που βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία του. Αντίθετα, αποτελεί την προϋπόθεση και το μέτρο για την ανθρώπινη κατανόηση των όντων. Και αυτό συμβαίνει διότι, όπως αναφέραμε, το *Είναι* αποκαλύπτει τα όντα. Αλλά, και αυτό δεν πρέπει να μας διαφύγει, σύμφωνα με τον Χάιν-

τεγγερ το Είναι δεν αποκαλύπτει τα όντα πάντοτε με τον ίδιο τρόπο και με την ίδια μορφή. Κάποτε τα αποκαλύπτει περισσότερο, κάποτε λιγότερο, κάποτε τα παρουσιάζει έτσι, κάποτε αλλιώς, κάποτε τα διευθετεί έτσι ώστε η αποκάλυψή τους να ισοδυναμεί στην ουσία με κάλυψη, με συγκάλυψη. Μάλιστα η ιστορία δεν είναι μια σειρά από γεγονότα που σχετίζονται, λόγου χάρη, με μια θρησκευτική (Αυγουστίνος) ή οικονομική κατάσταση (Μάρξ). Η ιστορία στην οντολογική της διάσταση (*Geschichte*) είναι η πορεία δια της οποίας τα όντα γίνονται φανερά, αποκαλύπτονται στον άνθρωπο με διαφορετικούς και καινούργιους κάθε φορά τρόπους. Στην πορεία αυτή ο άνθρωπος δεν είναι υπεύθυνος για το πως θα φανερωθούν τα όντα· υπεύθυνο είναι το ίδιο το Είναι. Κάθε ιστορική εποχή είναι ένας διαφορετικός τρόπος με τον οποίο φανερώνεται το Είναι. Μια περίοδος προσδιορίζεται σαν μια ξεχωριστή ιστορική εποχή, διότι σ' αυτήν την περίοδο τα όντα φανερώνονται διαφορετικά από μια άλλη περίοδο. Σε κάθε ιστορική εποχή το τι είναι πραγματικότητα γίνεται νοητό διαφορετικά. Για τους σκοπούς της μελέτης αυτής θα διακρίνουμε τέσσερες ιστορικές εποχές⁶.

1. Στην αυγή της ιστορίας της Δύσης οι αρχαίοι Έλληνες καθόρισαν ότι το Είναι των όντων είναι η φύση. Το Είναι ενός ποταμού, ενός λουλουδιού, ενός φυτού, μιας πεδιάδας είναι η φύση. Η έννοια της λέξης «φύση» για τους αρχαίους Έλληνες δεν είναι διόλου η ίδια με την έννοια που έχει για μας σήμερα. Αυτό που καταλαβαίνουμε με τη λέξη «φύση» σήμερα είναι αυτό που κυρίως καταλάβαιναν οι Ρωμαίοι. Οι Ρωμαίοι μετάφρασαν την αρχαία ελληνική λέξη «φύση» με τη λέξη «*natura*». Αλλά, όπως είναι γνωστό, η μετάφραση δεν είναι μια απλή μεταπήδηση από ένα γλωσσικό σύστημα σε ένα άλλο. Με τη μετάφραση της ποιητικής γλώσσας ή των βασικών εννοιών ενός πολιτισμού στη γλώσσα ενός άλλου πολιτισμού συμβαίνει πολλές φορές να αλλάξει εντελώς η αρχική έννοια. Η γλώσσα είναι η εικόνα ενός πολιτισμού⁷.

Στη μετάφραση χάνεται αυτή η αρχέγονη σημασία και αντικαθίσταται με τις αποδόσεις του πολιτισμού στη γλώσσα του οποίου γίνεται η μετάφραση, με αποτέλεσμα να έχουμε ενίοτε δυο διαφορετικές έννοιες. Η «*natura*» των Λατίνων δεν αντιστοιχεί ακριβώς στον όρο «φύση» των αρχαίων Ελλήνων. Ο δυτικός κόσμος, στον οποίο βέβαια περιλαμβάνονται και οι Νεοέλληνες, νοεί τη φύση με τη λατινική της έννοια. Φύση δηλαδή είναι αυτό που μας χαροποιεί την άνοιξη και μας στενοχωρεί τον χειμώνα. Φύση είναι το σύστημα, τους νόμους του οποίου «ανακάλυψε» ο Νεύτων, και τους οποίους τροποποίησε ο Αϊνστάϊν.

Όταν όμως οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν το Είναι ενός όντος ως φύση εννοούσαν μ' αυτό, κατά τον Χάιντεγγερ, τη δύναμη του όντος που αναφαίνεται, που αναδύεται από τη σκοτεινότητα της μη-παρουσίας, που αναπτύσσεται, εξελίσσεται και διατηρεί την παρουσία του όντος μπροστά στη δυνατότητά του να περιπέσει πάλι στην κατάσταση της μη-παρουσίας. Για τους αρχαίους το Είναι των όντων ήταν η φύση και η φύση ήταν η παρουσία τους, ή μάλλον ήταν η δύναμη που οδηγεί τα όντα στην παρουσία⁸. Το άνθος ανθίζει, το φρούτο ωριμάζει, το δέντρο αναπτύσσεται κτλ. Φύση ήταν αυτό το άνθισμα, το ωρίμασμα, δηλ. η δύναμη που οδηγεί στο άνθισμα, που επιφέρει το ωρίμασμα, που προχωρεί στην ανάπτυξη· ήταν η δύναμη της ανάδυσης, η πορεία προς την παρουσία.

Αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι οι αρχαίοι δεν επινόησαν οι ίδιοι την ιδέα του Είναι, δεν έπλασαν μόνοι τους την έννοια αυτή. Απλώς εκδήλωσαν τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν την εμπειρία του Είναι των όντων. Με άλλα λόγια, έλαβαν τη δυνατότητα να δουν την πραγματικότητα με αυτόν τον τρόπο· τους δόθηκε το χάρισμα να νοήσουν το Είναι με αυτόν τον μοναδικό τρόπο. Σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ η ιστορία της φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από τη βαθμιαία τροποποίηση αυτής της νόησης της πραγματικότητας. Η φιλοσοφία — αρχίζοντας από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη — αγνόησε αυτό το παράξενο συμβάν του Είναι, το ξέφωτο, αυτόν τον ανοικτό χώρο του νοήματος. Αντί γι' αυτό οι φιλόσοφοι έστρεψαν την προσοχή τους στα όντα, στον κόσμο τον οποίο ήδη άνοιξε, αποκάλυψε το Είναι. Αγνόησαν το μυστηριώδες γεγονός ότι τα όντα γίνονται προσιτά στον άνθρωπο, ότι τα όντα υπάρχουν και όχι το μηδέν. Αγνόησαν το ερώτημα τι είναι το ίδιο το Είναι και ερώτησαν για τα όντα. Η ιστορία της Δύσης σχηματοποιείται με τις απαντήσεις των μεγάλων φιλοσόφων της στα ερωτήματα αυτά. Η απάντηση στο ερώτημα «τι εστίν;» είναι: *ιδέα, εντελέχεια, Θεός, έκταση, πνεύμα, θέληση.*

2. Στη μεσαιωνική εποχή της ιστορίας το Είναι φανερώνεται διαφορετικά. Για τον άνθρωπο του Μεσαίωνα τα όντα νοούνται ως *πλάσματα*, ή ακριβέστερα, ως *πλάσματα του Θεού*⁹. Σ' αυτήν την εποχή εκείνο που καθορίζει την πραγματικότητα είναι και εδώ η απόλυτη παρουσία του Θεού. Η παρουσία του Θεού διατηρεί την υπόσταση όλων των όντων. Για να είναι κάτι αυτό που είναι πρέπει να ανήκει στο σχέδιο της θείας δημιουργίας. Τα φυτά, τα ζώα, ο άνθρωπος - μια διαδοχή επικεφαλής της οποίας είναι ο Θεός, ο δημιουργός αυτής της ιεραρχίας. Το σύμπαν θεωρείται ως το βασίλειο των όντων, τα οποία είναι τακτοποιημένα σε μια σειρά και τα οποία διατηρούνται στην παρουσία τους δια της απόλυτης παρουσίας του Θεού.

3. Μετά το Μεσαίωνα έχουμε το Διαφωτισμό. Γι' αυτή τη μοντέρνα εποχή η πραγματικότητα θεωρείται όχι ως φύση, όχι ως πλάσματα του Θεού, αλλά ως τα *αντικείμενα*, ως το σύνολο των αντικειμένων. Για να κατανοήσουμε αυτή την εποχή πρέπει να αναφέρουμε τον πιο αντιπροσωπευτικό της φιλόσοφο, τον Καρτέσιο¹⁰. Ο Καρτέσιος είναι ο διανοητικός πρόδρομος της μοντέρνας εποχής και ο εισηγητής της έννοιας του ανθρώπου, όπως την ξέρουμε σήμερα στο Δυτικό κόσμο. Στους δυο πρώτους από τους έξι *Διαλογισμούς* του δίνει τον ορισμό του ανθρώπου. Κατά τούτον ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα σκεπτόμενο ον (*res cogitans*). Κατά τον Καρτέσιο η σκέψη ταυτίζεται με την ανθρώπινη ύπαρξη. Παραπέρα ο Καρτέσιος και στους *Διαλογισμούς* του και στο έργο του «*Λόγος περί της μεθόδου*» μας δίνει να καταλάβουμε ότι η σκέψη, που είναι η ουσία του ανθρώπου, δεν χρειάζεται τίποτε για να υπάρξει· είναι ανεξάρτητη από τον υλικό, αισθητό κόσμο, είναι αυθυπόστατη. Τι είναι ο αισθητός κόσμος σύμφωνα με τον Καρτέσιο; Είναι κάτι το εξωτερικό, κάτι ξεχωριστό και ετερογενές από τον άνθρωπο νοούμενο σαν σκεπτόμενο πράγμα. Δηλαδή έχουμε από τη μια μεριά τον άνθρωπο σαν ένα άυλο, σκεπτόμενο πράγμα, και από την άλλη τον αισθητό κόσμο που είναι ένα μη-σκεπτόμενο, αλλά εκτακτό πράγμα. Πως σχετίζονται αυτά τα δυο ετερογενή πράγματα; Η απάντηση του Καρτεσίου είναι ότι σχετίζονται δια της γνώσης. Αυτό σημαίνει ότι ο κόσμος των υλικών πραγμάτων τοποθετείται σε απόσταση, κείται σε απόσταση, μάλιστα *κείται έναντι* του σκεπτόμενου πράγματος για να γνωσθεί. Δηλαδή ο κόσμος γί-

νεται αντικείμενο. Ο άνθρωπος, το σκεπτόμενο πράγμα, το εγώ του «εγώ σκέπτομαι» γίνεται το κέντρο αναφοράς της γνώσης κάθε αντικειμένου. Το εγώ γίνεται ο φορέας που υποβαστάζει τον κόσμο των αντικειμένων, γίνεται υποκείμενο. Για τη μοντέρνα εποχή ο αισθητός κόσμος μετατρέπεται σε αντι - κείμενο και ο άνθρωπος σε υπο-κείμενο.

Είναι αλήθεια ότι η λέξη «υποκείμενο» χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Αριστοτέλη. Κατά τον Αριστοτέλη το υποκείμενο θεωρείται αυτό που υπό-κειται σε όλες τις μεταβολές και έτσι είναι κάτι που δεν μεταβάλλεται ή δεν φθείρεται με την πάροδο του χρόνου. Αλλά ο Αριστοτέλης ποτέ δεν χρησιμοποιεί τον όρο «υποκείμενο» για να αναφερθεί στον άνθρωπο, ούτε αναφέρεται στη σχέση υποκειμένου - αντικειμένου σαν μια σχέση γνώσης¹¹. Κατά τον Καρτέσιο ο άνθρωπος παίρνει τις διαστάσεις που ο Αριστοτέλης επιφύλαξε για το υποκείμενο, την ουσία. Για πρώτη φορά ο άνθρωπος γίνεται το οντολογικό κέντρο¹². Γι' αυτό το λόγο πρώτα ο Hegel και μετά άλλοι ιστορικοί θεωρούν τον Καρτέσιο ως κύριο εκπρόσωπο της νεώτερης εποχής.

Για τον αρχαίο, ιδίως τον Προσωκρατικό Έλληνα, το Είναι των όντων ήταν η συνεχής ανάδυση σε παρουσία. Για τον άνθρωπο της Μεσαιωνικής Ευρώπης ήταν η παρουσία και πάλι που καθόριζε την πραγματικότητα — η απόλυτη παρουσία του Θεού. Με τον Καρτέσιο η πραγματικότητα αποκαλύπτεται ως παρουσία, αλλά με αυτήν την τεράστια διαφορά. Η πραγματικότητα πάει να πει κάτι που είναι παρόν για το υποκείμενο. «Το - να- είναι» τώρα σημαίνει το να νοηθεί, το να συλληφθεί δια μέσου του υποκειμένου, και να κρατηθεί σε απόσταση από το υποκείμενο. Δεν καθορίζει την πραγματικότητα ούτε η φύση ούτε ο Θεός αλλά ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος έχει αντικαταστήσει τον Θεό του Μεσαίωνα. Η συνείδηση, ή μάλλον η αυτοσυνείδηση, έχει γίνει το θεμέλιο της αλήθειας. Το αληθές, το πραγματικό είναι αυτό το οποίο η ανθρώπινη λογική το κρίνει αληθές ή πραγματικό. Αυτή η μέθοδος βέβαια δεν είναι καμιά άλλη παρά η μέθοδος των θετικών επιστημών.

Στη νεώτερη εποχή το σύμπαν αποκαλύπτεται σαν ένα πεδίο ενέργειας που είναι μαθηματικώς υπολογίσιμο, και το οποίο είναι παρόν σαν αντικείμενο για ένα υποκείμενο. Αυτό το σύμπαν είναι μαθηματικώς υπολογίσιμο, μαθηματικοποιημένο, για τον ακόλουθο λόγο. Αναφέραμε ότι το υποκείμενο είναι το κριτήριο που καθορίζει την αλήθεια του παρόντος. Τώρα, επειδή το παρόν καθορίζεται ως κάτι απόλυτα βέβαιο, εάν μπορεί να υπολογισθεί με ακρίβεια, και επειδή μόνο τα μαθηματικά μπορούν να υπολογίσουν με ακρίβεια, τότε μόνο τα μαθηματικώς υπολογίσιμα όντα, μόνο τα εκτατά όντα, θεωρούνται σαν πραγματικά όντα, δηλαδή ως δυνάμενα να γνωσθούν με απόλυτη βεβαιότητα.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα μαθηματικά, ή ακριβέστερα η μαθηματική φυσική, ή απλώς η φυσική, αποκτά αναμφισβήτητη σημασία. Η φυσική ταυτίζεται με την επιστήμη. Οι άλλες επιστήμες θεωρούνται ως επιστήμες στο βαθμό που πλησιάζουν τη φυσική. Κάτι που δεν είναι εκτατό, δηλαδή που δεν μπορεί να υποστεί μαθηματικό υπολογισμό, ακριβή μέτρηση, δεν θεωρείται πραγματικό και απορρίπτεται σαν κάτι το φαντασιώδες, ως προϊόν των ρομαντικών, των ποιητών, των μυστικιστών, των ονειροπόλων. Το πραγματικό είναι μόνο αυτό που μπορεί να γνωσθεί με απόλυτη βεβαιότητα, αυτό που μπορεί να κυριαρχηθεί από τη λογική.

Ακριβώς εδώ βρίσκουμε την αυγή της τελευταίας εποχής, της εποχής της τεχνο-

λογίας. Όπως θα διευκρινήσουμε στη συνέχεια, αυτό που χαρακτηρίζει την εποχή της τεχνολογίας είναι ότι η πραγματικότητα, το Είναι των όντων, αποκαλύπτεται σαν κάτι υπολογίσιμο, σαν κάτι ορθολογικό, μαθηματικοποιημένο, κάτι που μπορεί να κυριαρχηθεί λογικά. Βέβαια η κυριαρχία, η δύναμη ήταν πάντοτε ένα από τα κύρια κίνητρα της επιστήμης. Ο ίδιος ο Καρτέσιος το είπε ρητά ότι ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να γίνει ο κύριος και ο κάτοχος της φύσης¹³, και ο Bacon, ο οποίος θεωρείται ο ιδρυτής του επιστημονικού πνεύματος, θεωρούσε την επιστημονική γνώση ως τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος μπορεί να κυριαρχήσει πάνω στη φύση¹⁴.

4. Τι όμως σημαίνει τεχνολογία; Αυτό που ονομάζουμε τεχνολογία είναι όλες αυτές οι συσκευές, οι μηχανισμοί, τα μηχανήματα τα οποία χρησιμοποιούνται στο σημερινό ως επί το πλείστον δυτικό πολιτισμό και τα οποία είναι τα αποτελέσματα της σύγχρονης επιστημονικής προόδου. Πίσω όμως από το σύνολο όλων των συσκευών και τεχνολογικών δημιουργημάτων είναι η βασική αντίληψη που έχει ο σύγχρονος άνθρωπος για την πραγματικότητα, είναι ο νέος τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος βλέπει την πραγματικότητα, είναι η νέα μορφή αποκάλυψης των όντων. Εάν το σύνολο των συσκευών ονομάζεται τεχνολογία, αυτή η νέα αντίληψη για την πραγματικότητα που εκδηλώνεται στην τεχνολογία καλείται *τεχνική*. Σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ ο σύγχρονος άνθρωπος θεωρεί τα όντα σαν υλικό, σαν *απόθεμα* (Bestand) που είναι στη διάθεσή του¹⁵. Οι σημερινές συσκευές δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα όργανα αυτής της αντίληψης. Δηλαδή, επειδή ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα σαν απόθεμα, γι' αυτό υπάρχουν όλες αυτές οι συσκευές παντού γύρω μας. Αλλά τι ακριβώς εννοεί ο Χάιντεγγερ λέγοντας «απόθεμα»;

Εάν η τεχνική είναι ένας τρόπος αποκάλυψης, για να κατανοήσουμε αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να τον συγκρίνουμε με κάποιον άλλο τρόπο αποκάλυψης, λόγου χάρη, με αυτόν που συμβαίνει στην τέχνη. Αυτή η σύγκριση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, γιατί η λέξη «τεχνική» έχει τις ρίζες της στην αρχαία λέξη *τέχνη*¹⁶. Ο Χάιντεγγερ σχετίζει την τέχνη, με την αρχαία της έννοια, με την αρχαία έννοια της ποίησης. Η ποίηση, όπως χρησιμοποιεί τη λέξη ο Πλάτωνας στο «Συμπόσιο»¹⁷, έχει να κάνει με το *ποιείν* ή το *δημιουργείν*, όχι με την έννοια του κατασκευάζειν αλλά με την έννοια του προχωρείν. Στη ποίηση αυτό, που δεν είναι ακόμη παρουσία, παρουσιάζεται, αναδύεται, έρχεται σε παρουσία. Η ποίηση φέρνει κάτι σε φανέρωση. Σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ η ποίηση ως προχώρηση δεν περιορίζεται μόνο στη δραστηριότητα του ανθρώπου. Η φύση επίσης είναι ένα είδος ποίησης¹⁸. Μάλιστα η φύση είναι το πιο υψηλό είδος ποίησης, είναι ο δρόμος προς φανέρωση, είναι δηλ. η δυνατότητα ανάδυσης, η δυνατότητα της παρουσίας αυτή καθ' εαυτήν. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η φύση είναι ο τρόπος με τον οποίο οι Προσωκρατικοί αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα.

Πώς συμβαίνει αυτή η προχώρηση είτε στην περίπτωση της φύσης είτε στην περίπτωση της τέχνης; Η προχώρηση κατανοείται σε σχέση με την απουσία. Στην ποίηση τα πράγματα (ή στη φύση τα όντα) προχωρούν από μια κατάσταση απόκρυψης σε μια κατάσταση φανέρωσης. Αυτό που είναι σκεπασμένο αποκαλύπτεται. Στην ποίηση δηλαδή συμβαίνει μια μορφή αποκάλυψης (das Entbergen). Με την δραστηριότητα του τεχνίτη ή του καλλιτέχνη κάτι που ήταν καλυμμένο — το κίτρι-

νο, π.χ., στη ζωγραφική του Van Gogh, εμφανίζεται για πρώτη φορά. Στη δραστηριότητα του γλύπτη το αδιαπέραστο του γρανίτη, η βαρύτητα του λίθου, η στιλπνότητα του χάλυβδα, η σκληρότητα του μαρμάρου αποκαλύπτονται. Αυτό που συμβαίνει στην τέχνη και στη φύση με την ποίηση, αυτό το ξεσκεπάσμα (Unverborgenheit) οι αρχαίοι το αποκάλεσαν *α-λήθεια*, δηλ. έξοδο από τη λήθη. Αλήθεια, κατά τον Χάιντεγγερ, είναι αυτό που επιτυγχάνει η ποίηση στην τέχνη. Αλλά τι έχουν όλα αυτά να κάνουν με τη μοντέρνα τεχνολογία; Σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ, όπως η τέχνη, έτσι και η τεχνική είναι μορφή αποκάλυψης. Η αποκάλυψη όμως που σχετίζεται με την τεχνική είναι διαφορετική από αυτή που έχει σχέση με την τέχνη. Η αποκάλυψη που υπάρχει στην τεχνική δεν είναι ένα είδος προχώρησης, αλλά είναι ένα είδος πρόκλησης (Herausfordern)¹⁹.

Ο τεχνολογικός άνθρωπος προκαλεί τη φύση. Προκαλεί τη φύση να παρέχει διαρκώς ενέργεια. Προκαλεί τη φύση να παρέχει ενέργεια η οποία στη συνέχεια θα εξαχθεί (herausgefördert). Αυτό που ο τεχνολογικός άνθρωπος αποσπά από τη φύση φαίνεται σαν να το αντλεί· αυτό που αντλεί το μετατρέπει· αυτό που μετατρέπει το αποθηκεύει· αυτό που αποθηκεύει το διανέμει και αυτό που διανέμει το επαναδιοχετεύει και το επαναμετατρέπει σε κάτι άλλο. Όλη αυτή η πορεία γίνεται για την παραγωγή. Βέβαια αυτή η πορεία είναι μορφή αποκάλυψης της φύσης· η φύση αποκαλύπτεται, αφού υποστεί βασικές αλλαγές και συνεχείς και πολλαπλές μεταμορφώσεις· εδώ βρίσκουμε τις βασικές διαφορές μεταξύ της αποκάλυψης της τέχνης και της τεχνικής. Στην τέχνη το πράγμα αναδύεται σαν παρουσία με μια διαδικασία, που είναι απλή μετατροπή της αρχικής ύλης. Έτσι στο μαρμάρينو άγαλμα φανερώνεται με την απλή μετατροπή που επιφέρει ο γλύπτης στο λίθο. Τα πράγματα όμως της μοντέρνας τεχνολογίας εμφανίζονται, αφού η φύση έχει υποστεί πολλαπλές και βασικές και βίαιες μεταμορφώσεις ώστε στο τελειωμένο πράγμα δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά, ή σχεδόν καμιά, σύνδεσή του με την αρχική ύλη. Στην τέχνη έχουμε μια προχώρηση από την κατάσταση της μη-παρουσίας, στην κατάσταση της παρουσίας, της φανέρωσης. Στην τέχνη το πράγμα φανερώνεται ως αυτό που είναι. Και αυτός είναι ο λόγος της διαδικασίας της τέχνης: να μας φανερώσει το πράγμα στο Είναι του. Στην τεχνική το πράγμα που αποκαλύπτεται δεν αποκαλύπτεται για να φανερωθεί αυτό που είναι, αλλά εξάγεται χάριν της παραγωγής. Στη βίαιη αυτή εξαγωγή για την παραγωγή η φύση εμφανίζεται όχι ως αυτή που είναι, αλλά ως εντελώς μεταμορφωμένη.

Σε κάθε στάδιο της μεταμόρφωσης της φύσης ο τεχνολογικός άνθρωπος προσδιορίζει για τη φύση μια θέση (stand). Αυτή η θέση είναι τέτοια που βάζει τη φύση στη *διάθεση* του ανθρώπου. Τα όντα στην τεχνολογική εποχή αποκαλύπτονται πάντοτε ως διαθέσιμα για τον άνθρωπο. Κοντολογής, η πραγματικότητα θεωρείται, όπως λέει ο Χάιντεγγερ, ως απόθεμα. Η τεχνική προκαλεί τη φύση να αποκαλυφθεί και η φύση αποκαλύπτεται ως απόθεμα.

Ο τεχνολογικός άνθρωπος αποκαλύπτει τα όντα διεκδικώντας, απαιτώντας, προκαλώντας αυτά με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι στη διάθεσή του. Ο καλλιτέχνης δεν προκαλεί την ύλη που φιλοτεχνεί, δεν την βιάζει να εξάγει αυτό που αυτοδημιουργεί. Η διαδικασία του είναι τέτοια που αφήνει το πράγμα να φανερωθεί. Ούτε η διαδικασία του γεωργού προκαλεί τη γη. Όταν ο γεωργός σπέρνει τη γη, τοποθετεί το

σπόρο μέσα στη γη, δρώντας μέσα στα πλαίσια της αρμονικότητας των δυνάμεων της ανάπτυξης, και παράλληλα προστατεύει την αύξησή τους. Μπορούμε να πούμε ότι και ο γεωργός έθετε σε κάποιο έργο τη γη που καλλιεργεί, αλλά αυτή η τοποθέτηση που κάνει γι' αυτόν γίνεται με τήν ννοια της μέριμνας. Ο γεωργός με τη σπορά του συντηρεί τη γη, μεριμνά για τη γη. Σήμερα ο τεχνολογικός αγρότης απαιτεί από τη γη, την προκαλεί να εξάγει. Το χωράφι τώρα το βλέπει με ένα ειδικό τρόπο, παίρνει μια θέση (stand) απέναντί του με σκοπό να το καθυποτάξει για να το κάνει να είναι διαθέσιμο σ' αυτόν. Η δραστηριότητα του αγρότη έχει πάψει να είναι γεωργία, δηλαδή μέριμνα και συντήρηση της γης. Τώρα έχει γίνει μηχανοποιημένη βιομηχανία εξαγωγής τροφής. Στα πλαίσια της τεχνικής η γη προκαλείται να αποδώσει μέταλλα, ο αέρας προκαλείται να εξάγει υδρογόνο κοκ. με σκοπό την διευκόλυνση του ανθρώπου. Έτσι το κάρβουνο έχει αποσπασθεί από τη γη όχι για να γίνεται αισθητό με κάποιο τρόπο αλλά για να συσσωρευθεί και μετά να μετατραπεί ώστε να χρησιμοποιηθεί στο εργοστάσιο που παράγει είδη κομμωτικής (μπικουτί). Τα μπικουτί είναι αυτό που καθορίζουν το κάρβουνο, τη φύση. Ο άνθρωπος τώρα υποτάσσει τη φύση και κυριαρχεί πάνω σ' αυτήν.

Αυτή είναι η τεράστια διαφορά της σύγχρονης επιστημονικής τεχνολογίας και της τεχνολογίας των προγενέστερων εποχών. Κάθε εποχή βέβαια έχει την τεχνολογία και τις μηχανές της. Στην τεχνολογία κάθε εποχής αντικατοπτρίζεται ο τρόπος με τον οποίο η εποχή αυτή αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα. Η δική μας εποχή ονομάζεται τεχνολογική, όχι διότι αυτές οι μηχανές είναι πιο εκλεπτυσμένες, πιο περίπλοκες και περισσότερες από τις συσκευές που υπάρχουν και χαρακτηρίζουν τις μη επιστημονικές τεχνολογίες ούτε επειδή οι μηχανές εξυπηρετούν το σύγχρονο άνθρωπο περισσότερο και καλύτερα από πριν. Όπως αναφέραμε, ονομάζουμε τη σύγχρονη εποχή τεχνολογική, διότι διέπεται από την τεχνική αντίληψη σύμφωνα με την οποία η φύση θεωρείται ως κάτι που πρέπει να υποταχθεί στον άνθρωπο και να είναι στη διάθεσή του. Η σύγχρονη τεχνολογία είναι διαφορετική από τις άλλες, διότι είναι το κατάλληλο όργανο αυτής της υποταγής.

Και η παλιά ξύλινη γέφυρα και το εργοστάσιο που παράγει ηλεκτρισμό ήταν είδη τεχνολογίας. Αλλά η παλιά γέφυρα αφήνει τον ποταμό άθικτο. Έχει κτισθεί μέσα στον ποταμό και ενώνει τις όχθες του. Όμως το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο²⁰ θέτει τον ποταμό στη διάθεσή του, τον ιδιοποιείται με τέτοιο τρόπο ώστε ο ποταμός να αποτελεί ένα από τα εξαρτήματα του εργοστασίου. Ο ποταμός αυτός καθ' εαυτόν, ως φύση, δεν αναγνωρίζεται· απλώς γίνεται μέσο για την παραγωγή ηλεκτρισμού. Το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο μετατρέπει τη δύναμη του ποταμού σε ηλεκτρική δύναμη, πράγμα που δεν συμβαίνει, λόγου χάρη, με τον ανεμόμυλο. Ο ανεμόμυλος λειτουργεί χρησιμοποιώντας τη δύναμη του ανέμου - χωρίς να μετατρέψει αυτή τη δύναμη σε κάτι άλλο. Γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο είναι απλώς ένας πιο εκλεπτυσμένος- μηχανισμός από τον ανεμόμυλο²¹. Ο ανεμόμυλος δεν μεταμορφώνει τη δύναμη του ανέμου, αλλ' αφήνει τον άνεμο να είναι αυτός που είναι. Μάλιστα ο ανεμόμυλος κάνει τον άνεμο ορατό, φανερό. Ο ανεμόμυλος μπορούμε να πούμε παίρνει τον άνεμο υπό την ευθύνη του, αλλά ταυτόχρονα τον αφήνει να φανερωθεί ως άνεμος. Όπως η παλιά γέφυρα έτσι και ο ανεμόμυλος λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της φύσης, ενώ το εργοστάσιο, ό-

πως και κάθε σύγχρονος τεχνολογικός μηχανισμός, λειτουργεί σαν εξουσιαστής της φύσης. Είναι ακριβώς αυτή η αντίληψη κυριαρχίας που αποτελεί την καρδιά της σύγχρονης, της επιστημονικής, τεχνολογικής εποχής μας.

Τώρα μπορούμε να διευκρινήσουμε περισσότερο τη διαφορά της εποχής που ζούμε από την εποχή του Διαφωτισμού, στην οποία τα όντα εθεωρούντο ως αντικείμενα. Σ' αυτήν την εποχή, μέσα στην οποία, πρέπει να σημειωθεί, συνεχίζουμε να πορευόμαστε ακόμη, τα όντα σαν αντικείμενα δεν παύουν να έχουν μια κάποια αυτονομία, μια κάποια ανεξαρτησία από τον άνθρωπο. Ως αντικείμενα τα όντα κείνται απέναντι από τον άνθρωπο και ως ένα βαθμό είναι κάπως ανεξάρτητα από αυτόν. Αυτή η αυτονομία βέβαια είναι σχετική και περιορισμένη, διότι είναι ο άνθρωπος που μέσω της γνώσης του καθορίζει τα όντα. Με την τεχνική τα όντα χάνουν και αυτή την περιορισμένη αυτονομία που είχαν ως αντικείμενα. Η στάση που χαρακτήριζε την εποχή στην οποία ο άνθρωπος ήταν αυτός που καθόριζε την πραγματικότητα, αυτή η στάση τώρα στην τεχνολογική εποχή, έχει φτάσει στα έσχατα όρια. Εάν αυτό που ήταν σημαντικό για την εποχή του Διαφωτισμού ήταν η γνώση, αυτό που βρίσκεται στο επίκεντρο της εποχής της τεχνολογίας είναι η πράξη. Βέβαια δεν μπορεί να υπάρξει πράξη χωρίς γνώση· αλλά η γνώση εκτιμάται μόνο από την άποψη του τι πρέπει να γίνει. Σιγά - σιγά η επιδεξιότητα αυτονομείται και νοείται σαν ένα είδος κυριαρχίας. Και αυτή η κυριαρχία εκδηλώνεται ως δύναμη να έχει ο άνθρωπος κάτι πάντα στη διάθεσή του. Έτσι ένα αεροπτάνο αποκαλύπτεται όχι σαν κάτι που κείται αντίκρυ μας στο αεροδρόμιο, σαν ένα (μηχανικό) αντικείμενο (Gegegenstand), αλλά σαν κάτι που έχει πάρει τη θέση, και είναι έτοιμο για κάποιο σκοπό, που έχει διαθετηθεί για να είναι δυνατές οι μεταφορές. Τα αντικείμενα τώρα θεωρούνται ως απόθεμα, ως κάτι που είναι στη διάθεση και στην κυριαρχία του ανθρώπου.

Ποιός είναι υπεύθυνος γι' αυτή τη στάση, για αυτόν τον τρόπο με τον οποίο τα όντα αποκαλύπτονται στην εποχή της τεχνολογίας; Ο Χάιντεγγερ επιμένει ότι υπεύθυνος δεν είναι ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος βέβαια μπορεί να επιτύχει πολλά πράγματα. Μπορεί να διαπλάσσει κάτι, να νοήσει κάτι, να επιτύχει κάτι με αυτόν ή με εκείνον τον τρόπο. Αλλά είναι αδύνατο για τον άνθρωπο να διευθύνει την πορεία της αποκάλυψης μέσα στην οποία το είναι των όντων εμφανίζεται ή αποσύρεται και έτσι δεν εμφανίζεται. Από τον καιρό του Πλάτωνα η πραγματικότητα έχει θεωρηθεί ως ιδέα. Αλλά δεν ήταν ο Πλάτωνας ο ίδιος που επέτυχε αυτό. Ο Πλάτωνας απλά ακροάστηκε και αποκρίθηκε σ' αυτό που τον κάλεσε²². Η φιλοσοφία του είναι η απόκριση σ' αυτήν την κλήση, σ' αυτήν την πρόσκληση. Μόνο επειδή ο άνθρωπος προσκαλείται να εκμεταλλευτεί την ενέργεια της φύσης μπορεί να αποκαλυφθεί η πραγματικότητα ως απόθεμα. Αλλά αυτή η πρόσκληση προς τον άνθρωπο είναι πιο πρωταρχική από τη δική του την πρόκληση προς τη φύση. Αυτή η πρόσκληση δεν έχει την πηγή της στον άνθρωπο, δεν επιβάλλεται από τον ίδιο πάνω σ' αυτή. Αποκάλυψη συνέβη στους αρχαίους, όταν θεώρησαν τα όντα ως προχώρηση. Η αποκάλυψη μεταμορφώθηκε, όταν ο Χριστιανισμός θεώρησε τα όντα ως πλάσματα, και όταν ο Διαφωτισμός θεώρησε τα όντα ως αντικείμενα. Στη δική μας εποχή έχουμε μια περαιτέρω μεταμόρφωση της αποκάλυψης. Όλες αυτές οι τροποποιήσεις είναι πέρα από ο,τιδήποτε ανθρώπινο λαβαίνει χώρα στα πλαίσια της αποκάλυψης.

Εάν η αποκάλυψη των όντων δεν είναι απλώς δημιούργημα του ανθρώπου, τότε

σε τι οφείλεται; Σύμφωνα με τον Χάιντεγгер οφείλεται στην ίδια την αποκάλυψη. Η αποκάλυψη από μόνη της καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται η πραγματικότητα. Τι είναι όμως αυτή η αποκάλυψη; Είναι το *άνοιγμα* (das Offene), δύναμι του οποίου ο άνθρωπος είναι αυτός που είναι, και το οποίο αφήνει κάθε ον να εμφανισθεί στον άνθρωπο. Μπορούμε να μιλήσουμε για διαφορετικούς τρόπους αποκάλυψης ή ανοίγματος. Ο τρόπος ανοίγματος προσδιορίζει το είδος των σχέσεων και της δοσοληψίας που έχει ο άνθρωπος με τα όντα. Και όταν αλλάζει ο τρόπος του ανοίγματος, αλλάζουν και οι σχέσεις του ανθρώπου προς τα όντα και προς τους άλλους ανθρώπους, αλλάζει δηλαδή αυτό που ονομάζουμε πραγματικότητα. Έτσι ο τρόπος με τον οποίο η τεχνική έχει να κάνει με τα όντα δεν είναι κάτι που ο ίδιος ο τεχνολογικός άνθρωπος επιλέγει. Ο άνθρωπος βρίσκει τον εαυτό του τοποθετημένο μέσα σ' αυτόν τον τρόπο σχέσεων εξ αιτίας αυτής της διάζουσας μορφής που έχει η αποκάλυψη. Ο άνθρωπος καλείται να αποκαλύψει την πραγματικότητα ως απόθεμα χάριν αυτής της ιδιάζουσας μορφής της αποκάλυψης. Αυτήν την ιδιάζουσα μορφή αποκάλυψης, η οποία προσκαλεί τον άνθρωπο να σχετίζεται με τα όντα, θεωρώντας τα ως απόθεμα, ο Χάιντεγгер την ονομάζει *Gestell*²³. Ο όρος αυτός μπορεί να αποδοθεί στην ελληνική ως αποκαλυπτικό υπόβαθρο ή πλαίσιο. *Gestell* δεν είναι κάτι που έχει να κάνει με μηχανές, δεν αποτελεί κάποιο όργανο που ο άνθρωπος χρησιμοποιεί ή ένα πράγμα. Το *Gestell*, η ουσία της τεχνικής, δεν είναι κάτι το τεχνολογικό.

Χρησιμοποιώντας τη λέξη «*Gestell*» ο Heidegger θέλει να δούμε όχι μόνο τη λέξη *stellen*, που θα πει καλείν, αλλά και τη λέξη *Her-stellen* (παράγειν) και τη λέξη *Darstellen* (παριστάν). Με αυτό το αποκαλυπτικό πλαίσιο ο Χάιντεγгер εννοεί ένα είδος *Λόγου* με την έννοια που έδωσε ο Ηράκλειτος στο Λόγο, δηλαδή το συλλέγειν το οποίο ανήκει σ' αυτού του είδους την κατάταξη, η οποία κατατάσσει τον άνθρωπο και τον βάζει στη θέση να αποκαλύπτει τα όντα ως απόθεμα. Πιο απλά, το αποκαλυπτικό πλαίσιο είναι αυτό που επιτρέπει το σύμπαν να κατανοηθεί ως κάτι που μπορεί να παρασταθεί (*vorgestellt*), να καταχθεί, να τοποθετηθεί κάπου, να μετατραπεί, να οργανωθεί, να τεθεί σε κίνηση για την πραγμάτωση κάποιου ανθρώπινου σκοπού.

Ο άνθρωπος ήδη υπάρχει μέσα σ' αυτό το αποκαλυπτικό πλαίσιο. Έχει ήδη προσκληθεί από αυτό. Δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο να αποφασίσει να συσχετιστεί μαζί του. Δεν έχουμε ιδέα πως και γιατί συμβαίνει αυτό. Αυτό που γνωρίζουμε είναι το τι συμβαίνει εξ αιτίας αυτής της συσχέτισης. Στην ουσία της τεχνικής βιώνουμε μια ιδιάζουσα μορφή αποκάλυψης. Έχουμε τοποθετηθεί μέσα σε αυτήν την αποκάλυψη σαν να μας έχει επιβληθεί ένα είδος *προορισμού* (*Geschick*). Η ουσία της τεχνικής εξαποστέλλει τον άνθρωπο, τον ωθεί προς αυτόν το δρόμο της αποκάλυψης, τον προορίζει γι' αυτό. Πρέπει να καταλάβουμε ότι αυτό συμβαίνει με όλες τις μορφές αποκάλυψης, μια από τις οποίες είναι η αποκάλυψη της πραγματικότητας με τη μορφή του αποθέματος. Κάθε μορφή αποκάλυψης προδιαγράφεται από τον προορισμό, δηλαδή από εκείνο που αποτελεί την ιστορία του είναι (*Geschichte*)²⁴.

Επειδή στην περίπτωση της τεχνικής ο προορισμός ωθεί τον άνθρωπο προς τον δρόμο της αποκάλυψης της πραγματικότητας, νοουμένης ως απόθεμα, ο τεχνολογικός άνθρωπος περιορίζει τον εαυτόν του μόνο σ' αυτή τη δυνατότητα, δηλαδή επι-

διώκει μόνο αυτό που αποκαλύπτεται ως απόθεμα και παίρνει τα μέτρα του βάσει αυτού. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποκλείει οποιοσδήποτε άλλες δυνατότητες, τις δυνατότητες, λόγου χάρη, να διερευνήσει εκείνο δια του οποίου αυτή η μορφή αποκάλυψης γίνεται εφικτή. Με άλλα λόγια, παραμερίζει τη δυνατότητα να διερευνήσει την ίδια την αποκάλυψη και έτσι να βιώσει μέσα του ότι και αυτός, στην ουσία του, ανήκει σ' αυτήν την αποκάλυψη, ότι και αυτός είναι αυτός που είναι, λόγω της αποκάλυψης. Η κυριαρχία της τεχνικής είναι τέτοια που ωθεί τον τεχνολογικό άνθρωπο να αγνοήσει τέτοιες δυνατότητες και να περιορισθεί μόνο στην δυνατότητα που προσφέρει η κυρίαρχη αντίληψη της τεχνικής και να επιδιώξει αυτή τη δυνατότητα όσο πιο εντατικά.

Η άγνοια και το παραμέρισμα των δυνατοτήτων οι οποίες μπορούν να οδηγήσουν προς το χώρο της αλήθειας, και συνεπώς προς την ουσία του ανθρώπου, συνιστούν, σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ, μεγάλο κίνδυνο (*Gefahr*)²⁵. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός ο κίνδυνος δεν ενυπάρχει μόνο στις δυνατότητες που παρέχει η ουσία της τεχνικής, ούτε χαρακτηρίζει μόνο την εποχή της τεχνολογίας. Ο κίνδυνος υπάρχει και με τις άλλες δυνατότητες που οδηγούν προς την αποκάλυψη και την αλήθεια, γιατί ο άνθρωπος μπορεί να παρανοήσει αυτό που νομίζει πως οδηγεί προς την αλήθεια. Ο κίνδυνος υποκρύπτεται ως απόθεμα· ο κίνδυνος διογκώνεται, ή μάλλον φανερώνεται ως κίνδυνος. Και αυτό συμβαίνει: (α) διότι ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται απόθεμα - δηλαδή διαθέσιμος για τον άνθρωπο και (β) διότι ο άνθρωπος εξυψώνει τον αυτόν του σαν τον άρχοντα της πραγματικότητας και θεωρεί ότι τα πάντα υπάρχουν μόνο στο βαθμό που είναι κατασκευάσματά του· παντού ο τεχνολογικός άνθρωπος αντικρύζει την απεικόνισή του²⁶. Έτσι όχι μόνο ο τεχνολογικός άνθρωπος δεν κατανοεί ότι αυτός ο τρόπος με τον οποίο θεωρεί την πραγματικότητα είναι μόνο μια μορφή αποκάλυψης, αλλά δεν κατανοεί την αποκάλυψη.

Η τεχνική δεν είναι επικίνδυνη, επειδή οι σύγχρονες συσκευές και οι μηχανισμοί είναι ικανοί να καταστρέφουν τη φύση, να εξασθενίζουν τη γη, να καταστρέφουν την ατμόσφαιρα, να ρυπαίνουν τις λίμνες και τους ωκεανούς, να εξολοθρεύουν το ανθρώπινο γένος. Αυτό που αποτελεί τον κίνδυνο πάει πιο βαθιά από τη δυνατότητα της τεχνικής να καταστρέφει. Ο πραγματικός κίνδυνος υφίσταται στο να μη υπάρχει στον άνθρωπο η δυνατότητα να πάρει μέρος σε ένα πιο πρωταρχικό τρόπο αποκάλυψης, και έτσι να χαθεί γι' αυτόν η ευκαιρία να βιώσει μέσα του την κλήση μιας περισσότερο πρωταρχικής και αρχέγονης αλήθειας²⁷. Ο κίνδυνος δηλαδή είναι ότι ο άνθρωπος, συνεχίζοντας να κινείται μέσα στην πορεία της τεχνικής, θα λησμονήσει την ουσία του ανθρώπου. Η πραγματική ουσία του ανθρώπου, σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ, είναι ότι αποτελεί το χώρο στον οποίο το είναι των όντων εμφανίζεται, ότι ο άνθρωπος ως *Dasein* ανήκει στην περιοχή της αποκάλυψης και ότι έχει την ευθύνη να διατηρεί, να μεριμνά και να προστατεύει αυτήν την περιοχή - την αλήθεια. Κάτω όμως από την επιρροή της τεχνικής ο άνθρωπος έχει αποσυνδεθεί από τη σχέση του προς τη σφαίρα της παρουσίας των όντων, έχει αποκοπεί από τη δυνατότητά του να υπερβαίνει τα όντα.

Ο Χάιντεγγερ επιμένει ότι είναι πέρα από τις άμεσες πολιτικές, οικονομικές, επιστημονικές, δυνατότητες του ανθρώπου, για να τερματισθεί η κυριαρχία της τεχνι-

κής. Οι γνωστές ανθρώπινες δραστηριότητες δεν είναι ικανές να απελευθερώσουν τον τεχνολογικό άνθρωπο²⁸ από την εξουσιαστική δύναμη της τεχνικής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η τεχνική είναι κάτι που έχει επιβληθεί στην ανθρωπότητα σαν κακή μοίρα. Απεναντίας, ο Χάιντεγγερ ισχυρίζεται ότι υπάρχει διέξοδος από την τεχνική. Σε πέντε διαφορετικές εργασίες, άλλοτε ρητά άλλοτε έμμεσα, μας διαβεβαιώνει ότι η ίδια η τεχνική μας προσφέρει διέξοδο από την κρίση που δημιουργεί²⁹. Ενώ η ουσία της τεχνικής μας κάνει να σκεπτόμαστε ότι η τεχνική είναι ο μόνος τρόπος να νοήσουμε την πραγματικότητα, ενώ μας απειλεί να μας μετατρέψει σε απόθεμα, ταυτόχρονα μας παρέχει την ευκαιρία μέσα σ' αυτόν τον κίνδυνο και εξ αιτίας αυτού του κινδύνου να βρούμε τη σωτηρία μας. Ο δρόμος προς τη σωτηρία ανοίγεται, όταν *συνειδητοποιήσουμε τον κίνδυνο ως κίνδυνο*.

Σ' αυτό το σημείο μπορεί να παρατηρηθεί ότι αυτό έχει ήδη συμβεί με την παρουσία του οικολογικού κινήματος. Όπως είναι γνωστό το πρόσφατο ενδιαφέρον για την οικολογία ήταν ως επί το πλείστον αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης ότι οι σύγχρονες συσκευές και μηχανές όχι μόνο ρυπαίνουν το περιβάλλον αλλά ρυπαίνοντάς το θέτουν σε κίνδυνο τον ανθρώπινο οργανισμό. Κανείς δεν μπορεί να κατακρίνει τις προσπάθειες του κινήματος αυτού. Δυστυχώς όμως το οικολογικό κίνημα δεν έχει επίγνωση ότι κινείται μέσα στα πλαίσια της ίδιας της τεχνικής, διαιωνίζοντας την αντίληψή της. Το οικολογικό κίνημα δεν έχει αποδεσμευθεί από την τεχνική θεώρηση της πραγματικότητας και έτσι δεν έχει κατανοήσει τον κίνδυνο³⁰. Το κίνημα αυτό δίνει το δικαίωμα στον άνθρωπο να συνεχίζει να επεμβαίνει, να χρησιμοποιεί και να κακομεταχειρίζεται τη φύση, αρκεί μόνο η βλάβη που επιφέρει να μην είναι μεγάλη ώστε να κινδυνεύει η ανθρώπινη ζωή³¹. Το οικολογικό κίνημα δεν έχει αποδεσμευθεί από της ουσίας της τεχνικής, διότι συνεχίζει να θεωρεί τον άνθρωπο ως τον ηγέτη της φύσης. Δεν έχει κατανοήσει ότι αυτό που πραγματικά κινδυνεύει δεν είναι η φυσιολογική διάσταση του ανθρώπου, αλλά η ουσία του. Υπάρχει πιθανότητα, με την βοήθεια πιο εκλεπτυσμένων μηχανισμών και μηχανών, να μπορέσει ο άνθρωπος να αντιμετωπίσει τα οικολογικά προβλήματα που τώρα τον προβληματίζουν. Αλλά ποιά θα είναι η σημασία αυτού του επιτεύγματος μέσα σε μια κατάσταση στην οποία η τεχνική θα συνεχίσει να κυριαρχεί. Ποιά θα είναι η αξία της φυσιολογικής επιβίωσης σε μια κατάσταση στην οποία ο ίδιος ο άνθρωπος, στην πνευματική του διάσταση, θα παύσει να υπάρχει;

Επειδή ακριβώς η τεχνική δεσπόζει, το οικολογικό κίνημα αγνοεί τον κίνδυνο που η τεχνική επιφέρει στο κοινωνικό επίπεδο. Είναι αναμφισβήτητο ότι η τεχνολογική πρόοδος όχι μόνο αυξάνει τη δύναμη μερικών ομάδων σε σχέση με άλλες ομάδες μέσα στην ίδια κοινωνία, αλλά αυξάνει τη δύναμη μερικών κοινωνικών σε σχέση με άλλες κοινωνίες. Στο βαθμό που υπάρχουν διαφορές ανάμεσα σε διάφορες κοινωνίες η τεχνική λειτουργεί σαν όργανο κυριαρχίας. Εξουσιάζοντας τη φύση η τεχνική ταυτόχρονα αποτελεί όργανο στην προσπάθεια μιας ομάδας ανθρώπων να εξουσιάσουν άλλες ομάδες στην ίδια κοινωνία και μερικές κοινωνίες να εξουσιάσουν άλλες κοινωνίες. Κατά τον τρόπο αυτό η τεχνική παρεμποδίζει την πραγμάτωση της ανθρώπινης κοινωνίας, νοουμένης στην ολότητά της και ενωμένης στα πλαίσια μιας ειρηνικής και ελεύθερης κοινωνικότητας. Στην τελική ανάλυση η πρόοδος, η έννοια της οποίας ταυτίζεται στην εποχή μας με την τεχνολογική εξέλι-

ξη, και στην οποία αναφερθήκαμε στην αρχή της μελέτης αυτή, είναι πρόοδος προς την εξουσία, είναι εξουσία πάνω στη φύση και εξουσία πάνω στην ανθρώπινη φύση. Ο ίδιος ο άνθρωπος είναι το θύμα του τεχνολογικού ανθρώπου και της τεχνολογικής κοινωνίας. Ο Χάιντεγγερ δεν αναφέρεται ρητά και συγκεκριμένα στον κίνδυνο που δημιουργεί η τεχνική στον κοινωνικό χώρο³². Αλλά ούτε χρησιμοποιεί τη λέξη «άνθρωπος» με την παραδοσιακή και αφηρημένη της εκδοχή. Το οντολογικό πλαίσιο της σκέψης του Χάιντεγγερ περιλαμβάνει και θεμελιώνει την κοινωνικότητα του ανθρώπου.

Εάν το οικολογικό κίνημα δεν έχει κατανοήσει τον κίνδυνο και εάν οι γνωστές δραστηριότητες του ανθρώπου δεν μπορούν να τερματίσουν το βασίλειο της τεχνικής, τότε πώς θα βρεθεί ο δρόμος για τη σωτηρία; Σύμφωνα με τον Χάιντεγγερ το μόνο που μπορεί να γίνει μπορεί να επιτευχθεί έμμεσα. Έχοντας επίγνωση ότι το Είναι φανερώνεται με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικές μορφές είναι δυνατό να προετοιμάσουμε τον άνθρωπο· είναι δυνατόν να προετοιμασθεί ο ίδιος ο άνθρωπος για μια νέα και διαφορετική αποκάλυψη της παρουσίας του Είναι. Κατά τον Χάιντεγγερ αυτή η νέα μορφή αποκάλυψης προϋποθέτει και συνεπάγεται την αποδέσμευση από την υπολογιστική σκέψη (*das rechnende Denken*)³³, την αποδέσμευση από τη θέληση για δύναμη. Αυτή η απελευθέρωση, αυτή η γαλήνη (*Gelassenheit*) — η οποία βέβαια δεν είναι κάτι το παθητικό — θα επιτρέψει στον άνθρωπο να οικει μέσα στον κόσμο όχι ως κυρίαρχός του, αλλά ως ένα ον του οποίου του έχει δοθεί το χάρισμα να αφήσει τα όντα να φανερωθούν σε όλη την μεγαλοπρέπειά τους³⁴. Αντί να νοούμε τον κόσμο σαν κάτι διαθέσιμο, θα μπορούσαμε να τον καλλιεργήσουμε, αφήνοντας τα όντα να είναι αυτά που πράγματι είναι και όχι αυτά που είναι σύμφωνα με την άποψη της εξουσίας, του υπολογισμού και της εμπορευματικότητας.

Αλλά είναι δυνατόν ο τεχνολογικός άνθρωπος να απελευθερωθεί από αυτήν την κατάσταση, αφού ο ίδιος προσδιορίζεται από αυτήν; Θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το πρόβλημα αυτό ως εξής: Ας φαντασθούμε ότι γεννήθηκα μέσα σε μια οικογένεια από διαρρήκτες. Ο πατέρας, η μητέρα, τα αδέρφια μου είναι όλοι διαρρήκτες. Και εγώ ο ίδιος έχω διαρρήξει αρκετά σπίτια. Το να είμαι διαρρήκτης αυτό είναι το παρελθόν μου, η κληρονομιά μου. Μέχρι εδώ δεν είμαι τίποτε άλλο παρά το παρελθόν μου. Αυτό δεν αλλάζει. Θα αλλάξει, όταν λάβω υπόψη μου ότι δεν είμαι μόνο το παρελθόν μου, αλλά ταυτόχρονα και το μέλλον μου. Το παρόν θα εξαρτηθεί όχι μόνο από το παρελθόν, αλλά και από τις δυνατότητες που ανοίγει το μέλλον. Για να αλλάξω και να πάψω να είμαι αυτός που ήμουν πρέπει να δω τον εαυτόν μου κάτω από το φως των δυνατοτήτων, που μου ανοίγει το μέλλον. Για να αλλάξω και να γίνω αυτό που μπορώ να είμαι πρέπει όχι να απαρνηθώ το παρελθόν μου (αυτό δεν γίνεται), αλλά να επανοικειοποιηθώ το παρελθόν κάτω από το φως των δυνατοτήτων που προσφέρει το μέλλον κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι αντιλήψεις και η συμπεριφορά της οικογενείας μου να μη με προσδιορίζουν απόλυτα.

Έτσι συμβαίνει και με την τεχνική. Όλοι μας τώρα έχουμε βρεθεί, θέλοντας και μη, στην εποχή της τεχνολογίας. Αυτό είναι το παρελθόν μας. Δεν σημαίνει όμως ότι αυτή θα είναι και η τελική μας μοίρα. Αλλά για να αλλάξουμε πρέπει να κοιτάξουμε την τεχνική με νέα μάτια. Πρέπει να ιδιοποιηθούμε την τεχνική με ένα τέτοιο τρόπο, ώστε τα όργανα της τεχνικής να μη καθορίζουν τις αντιλήψεις μας σχετικά

με αυτό που ονομάζουμε πραγματικότητα. Για να απελευθερωθούμε πρέπει να δούμε τον άνθρωπο μέσα από τα πλαίσια του Είναι. Για να διακόψουμε τη θέληση για δύναμη, για να πάψουμε να καθορίζουμε όλα τα όντα (περιλαμβανομένου και ανθρώπου) ως απλά εμπορεύματα, πρέπει η δραστηριότητά μας να είναι τέτοια που να αφήσει τα όντα να φανερώσουν τη δική τους ενυπάρχουσα και ουσιαστική φύση και αξία. Πώς γίνεται αυτό; όπως ο γλύπτης, που, επεξεργαζόμενος το λίθο, αφήνει τον ίδιο τον λίθο να εμφανιστεί στη μεγαλοπρέπειά του· όπως ο ποιητής που ονομάζει τα πράγματα και τα όντα για τα οποία μιλάει, και που ονομάζοντάς τα μας τα φανερώνει ώστε να τα θεωρούμε για πρώτη φορά και όπως ο γεωργός, που καλλιεργώντας τη γη, μεριμνά γι' αυτήν, γιατί είναι εκεί που αυτός διαμένει και οικεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Για τον ΕΥΡΥΒΙΑΔΗ ΠΑΠΠΑ

1. Ο Χάιντεγγερ δεν χρησιμοποιεί τη λέξη «ιδεολογία». Αλλά στο ζήτημα αυτό συμφωνεί με τον Habermas και τον Marcuse : Jurgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als «ideologie»*, Frankfurt : Suhrkamp 1963³ και Herbert Marcuse, *One Dimensional Man*, Boston: Bacon Press, 1964.
2. *Die Frage nach der Technik*, in *Vorträge und Aufsätze*, Pfullingen: Neske, 1954, σελ. 13-44. Ο Χάιντεγγερ ασχολήθηκε με το ζήτημα της τεχνικής για πρώτη φορά στις διαλέξεις του επάνω στον Νίτσε, συγκεκριμένα στο *Die ewige Wiederkehr des Gleichen und der wille zur Macht* το 1939. Βλέπε *Nietzsche II*, Pfullingen : Neske , 1963, σελ. 7-29. Επανήλθε στο ίδιο θέμα με το δοκίμιό του *Wozu Dichter?* (το 1946). Βλέπε *Holzwege*, Frankfurt: Klostermann, 1950, σελ. 248 - 295. Το 1949 παρουσίασε τις διαλέξεις *Die Frage nach der Technik* και *Die Kehre*. Για την τελευταία βλέπε *Die Technik und die Kehre*, Pfullingen, Neske, 1962, σελ. 37-47. Μετά από το 1950 δεν χάνει ευκαιρία να αναφερθεί στην τεχνική σχεδόν σε κάθε μελέτη του. Ιδιαίτερα βλέπε *Gelassenheit*, Pfullingen: Neske, 1959, σελ. 11-18 και *Identität und Differenz*, Pfullingen, Neske 1957, σελ. 25-30.
3. Αυτή την απόδοση την οφείλω στον καθηγητή Βασίλη Κύρκο. Ο Χρήστος Μαλεβίτσης μεταφράζει τον όρο «Dasein» ως «πάρειμι», *Η φιλοσοφία του Χάιντεγγερ*, Δωδώνη, 1974, σελ. 58. Ο Γιάννης Τζαβάρας τον ερμηνεύει ως «εδωνά είναι», βλέπε την μετάφρασή του *Είναι και χρόνος*, Αθήνα, 1978.
4. *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen: Niemeyer, 1966³, σελ. 156.
5. Ο άνθρωπος είναι αυτός που επιτρέπει οτιδήποτε να βγει από το σκοτάδι και να κάνει την εμφάνισή του, αλλά ο άνθρωπος δεν είναι η αιτία της εμφάνισης αυτής. Ο άνθρωπος αποτελεί το μέσο, τον αγωγό του Είναι. Ο άνθρωπος έχει την δυνατότητα να έχει επίγνωση του κόσμου των όντων στο βαθμό που το ίδιο το Είναι, μέσω του ανθρώπου, φανερώνει αυτόν τον κόσμο.
6. Δεν έχω υπόψη μου καμιά εργασία στην οποία ο Χάιντεγγερ συγκεκριμένα και συστηματικά να διακρίνει αυτές τις τέσσαρες εποχές. Προσεγγίζει μια κάποια τέτοια διάκριση στο *Die Zeit des Weltbildes*, *Wolzwege*, σελ. 66-104.
7. Ο Όμηρος, λόγου χάρη, εκπροσώπησε με τη γλώσσα του τον αρχαϊκό ελληνισμό.
8. *Einführung in die Metaphysik*, σελ. 47.
9. *Die Zeit des Weltbildes*, σελ. 83.
10. *Die Zeit des Weltbildes*, σελ. 80.
11. Βλέπε επίσης την μελέτη του Κωστή Παπαγιώργη, *Η οντολογία του Μάρτιν Χάιντεγγερ*, Νεφέλη, 1983, σελ. 57-58.
12. *Die Zeit des Weltbildes*, σελ. 81, 98-99.
13. René Descartes, *Discours de la Méthode, Oeuvres choisies de Descartes*, Paris, Garnier Freres, 1865, σελ. 46-47.
14. Francis Bacon, *The New Organon*, in *The Works of Francis Bacon*, edited by J. Spedding, R. L. Ellis, and D. D. Heath, Vol IV, σελ. 247-248.
15. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 22-25.
16. Για τη σχέση της αρχαίας τέχνης με την τεχνική και για άλλες αξιολογικές παρατηρήσεις βλέπε το άρθρο του Λάμπρου Κουλουμπαρίτη «Αρχαία τέχνη και τεχνική κατά τον Μ. Heidegger», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, I, 1984, σελ. 51-63.
17. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 19.
18. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 19.
19. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 22.
20. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 23-24.

21. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 22.
22. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 25.
23. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 27.
24. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 32. Επίσης *Vom Wessen der Wahrheit*, Frankfurt: Klosterman, 1943, σελ. 16.
25. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 34.
26. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 34-35.
27. *Die Frage nach der Technik*, σελ.35.
28. *Nur noch ein Gott Kann uns retten*, στο *Der Spiegel*, 1976, τεύχος 23, σελ. 209.
29. *Die Frage nach der Technik*, σελ. 36 ff *Gelassenheit*, σελ. 26 ff, *Identität und Differenz*, σελ. 30 *Die Kehre*, σελ. 42-47, *Wissenschaft und Bessingung in Vorträge und Aufsätze* σελ. 68-70.
30. Βλέπε επίσης Michael Zimmerman «Beyond Humanism: Heidegger' s understanding of Technology» *Listening XII*, 1977, σελ. 81-82.
31. Βλέπε επίσης Hwa Yol «The Paradox of Man and Nature: Reflexions on Man' s Ecological Predicament », *Centennial Review XVIII*, 1974 σελ. 1-28. «The Ecological Crisis: A Philosophical Perspective East and West», *Bucknell Review*, XX. 1972, σελ. 25-44. Hwa Yol Jung and Peter Jung, «To save the Earth», *Philosophy Today*, 19, No 2-4 1974, σελ. 108-117.
32. Σχετικά με την επίδραση της τεχνικής στο κοινωνικό επίπεδο βλέπε, εκτός των άλλων Jürgen Habermas, *Knowledge and Human Interests*, tr. by J. Shapiro, Boston: Beacon Press, 1971. Max Horkheimer, *Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie*, Stuttgart: W. Kohlhammer, 1930. *Eclipse of Reason*, Columbia University Press, 1947. Theodor W. Adorno και Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt: S. Fisher, 1969.
33. *Gelassenheit*, σελ. 22-23.
34. *Gelassenheit*, σελ. 26.

NENOS ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
KENT STATE UNIVERSITY